

ГЕТЬМАН І. МАЗЕПА – ФУНДАТОР ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ Й ОСВІТИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Лариса Горенко-Баранівська, кандидат мистецтвознавства, наук. співроб відділу геополітики та геостратегії НДУ

За національної культурної розбудови української незалежної держави особливого значення набуває історична й духовна спадщина доби Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст., з якою пов’язаний генезис формування української державності та діяльність гетьманів і козацької старшини як національної еліти тогодчасного суспільства. Цей період позначений драматичними колізіями визвольної боротьби і духовним піднесенням національної самосвідомості в усіх сферах громадсько-політичного і культурного життя України. Важлива роль у його розбудові та забезпеченні належала гетьманові Івану Мазепі.

Саме в добу гетьманування І. Мазепи (рр. правління: 1687–1709) культурна політика козацько-гетьманської держави набуває свого апогею, що й відзеркалилося в якісно новому етапі «ренесансу українського життя, побуту й мистецтва» [1. – С. 122]. Протягом другої половини XVII – XVIII ст. український народ створив ренесансно-бароковий (козацький) тип української культури, властивий багатьом сферам культурно-мистецького життя тогодчасного суспільства. Особливо яскраво бароко виявлено у 90-ті роки XVII – перше десятиліття XVIII ст. (т.зв. мазепинське бароко). За підтримки І. Мазепи та його активної участі відбувалося поширення та утвердження рис козацького бароко у пам’ятках архітектури, літератури, поетичного, музичного та інших видів мистецтв в Україні.

Під патронатом козацько-гетьманського уряду важливого значення набув братський рух в Україні. Завдяки цій співпраці відбулося формування ідейних зasad національно-політичного та культурного відродження в Україні і, водночас, були забезпечені умови для розгортання діяльності братств. Так, серед членів Львівського братства були гетьмані Б.Хмельницький, І. Виговський, П. Тетеря та І. Мазепа, які були записані до його «Альбому» [2. – С. 156, 257].

Одночасно із впровадженням Магдебурзького права на Лівобережній Україні відбувається заснування ремісничих та музичних цехових об’єднань. Гетьмані надавали установчі та охоронні універсалі музичним цехам XVII–XVIII ст., що знаходилися на кону Лівобережної України. За часів правління І. Мазепи у Батурині – столиці тогодчасної Гетьманщини – діяли цехи ремісників та музикантів, які користувалися підтримкою гетьмана. Це підтверджує опис м. Батурина на початку 1726 року, здійснений через вісімнадцять років після розо-

рення міста кн. О.Меншиковим. Як пише О.Лазаревський, за указом гетьмана Івана Скоропадського у передмісті Батурина «поселились вновь» старшина ратушна, вйт і бурмістр, а також оселилися «въ старых домах на своихъ местахъ» залишки цехових об’єднань: «цех шевський («сапожников») – 38 дворовъ» та «цех музыкантов – 6 дворовъ» [3. – Т.2. – С. 258]. В архівних фондах зберігаються три універсалі гетьмана І. Мазепи: «Універсал на музики року 1704, 10 квітня 20» про заборону київському полковнику і старшині втручатися у справи музичного цеху м. Києва і повернення його у відання магістрату [4. – оп. 1. – спр. 237. – арк. 1–13в.; 5. – С. 74]; універсал 1705 року про заснування Стародубського «музыцкого цеху» із числа «скрипниковъ, цимбалистовъ і дудниковъ» [3. – Т. 1. – С. 135] та універсал «о подчинені Переяславських цеховъ (враховуючи й цех музикцкій)» і всіхъ мещанъ магістрату» [6. – С. 135–136].

Особливу роль у розбудові української культури й освіти І. Мазепа надавав культурно-освітнім осередкам, серед яких поважне місце займала Києво-Печерська лавра. У творах XVII – початку XVIII ст., надрукованих у Лаврі, часто зустрічаються портрети гетьманів Б.Хмельницького, П.Сагайдачного, І.Мазепи, І.Самойловича, П.Полуботка, І.Скоропадського та ін. У посвятах і післямовах до своїх видань Лавра славила гетьманів за їхню прихильність до обителі. Так, «Канон Пресвятої Богородиці Осмогласний» (1697 р.), надрукований коштом І. Мазепи, як і «Псалтирь» (1697 р.) та «Октоихъ» (1699 р.), називає гетьмана «изряднымъ ктиторомъ и благодетелемъ святыя обители Печерская Киевская» [7. – С. 36]. Іван Мазепа був найпершим благодійником церковних установ в Україні, даруючи їм кошти, маєтки, цінне церковне начиння і дарунки. Він був знаний як великий «благодетель духовенства, церквей и монастырей» України. Під опікою та за активної участі гетьмана І. Мазепи діяв Новгород-Сіверський колегум, заснований відомими церковним діячем, архиєпископом Лазарем Барановичем, який у 1789 році було перенесено до Чернігова.² При Новгород-Сіверському колегумі Л. Барановичем була заснована й типографія (пізніше також перенесена до Чернігова), яка друкувала навчально-педагогічну та музично-церковну літера-

^{1..} Як свідчить О.Лазаревський, стародубський музичний цех по універсалу 1705 р. гетьмана І. Мазепи, был отданъ «в послушество» церкви рождества Іоанна Предтечи: «доносил нам п. Григорий Отыновский, писарь майстрату стародубовского, а ктитор церкви св. Иоанна Предтечи рождества, предмѣской, о неменшихъ тойє церкви в потребах скудностях и просил нас, абысмо цех музыцкий, т.е. скрипниковъ и цимбалистовъ и дудниковъ, прилучили до оной на спомагательство; мы теди гетьманъ – помянутый цех музыцкий до тойє церкви св. Иоанна Предтечи придаёмы въ послушество, прилучающи до ніхъ въ помочь и въ селаъ стародубовской сотне мешкающихъ таковыхъ людемъ музыцихъ, жебы они всегда до того цеху належали, а въ годы сполне зъ мескими кохдий зъ нихъ по сможности до складки давали и судомъ цеховъмъ въ поточныхъ справахъ судилися...» [3. – Т. 1. – С. 135.(Прим. 268)].

^{2..} В архівах збереглися малюнки «муз» (художника А.Максимовича), що належали Чернігівському колегуму. На одному з них зображені юнака в сорочці і козацькій шапці, який грає на п’ятиструнній кобзі, інші музиканти одягнені в жупани – грають на сурмах, кобзах, гуслях, скрипці і басі // ІР НБУВ, ф. II, спр. 6794.

туру. У листі від 7.IX.1679 року Л.Барановича до І.Мазепи повідомляється про «историю учреждения, содер- жания и веденія его типографії», а також друкування церковно-музичної літератури: «маеть быти квартовых полтораста, октовых двести, яко то: часовников, по- луставцов и иных поважнейших октовых книжечок полтораста». В іншому листі від 6.02.1689 року чернігівський архієпископ повідомляє гетьману І.Мазепу, що в Чернігові друкували псалтири, «шестодневце и малые молитвеннички» [8. – С.573, 576–579]. Діяльність типографій на території Лівобережної України вимагала виробництва власного паперу. Так, для друкарні Києво-Печерської лаври заложено паперову фабрику на початку XVII ст. Наприкінці XVII – початку XVIII ст. було засновано папірню і в Чернігові. У присвяченому гетьману І.Мазепі посланні, що уміщено на початку «Зерцала», префект колегіума Антоній Стаковський повідомляє про «папірню» при чернігівській архієпископській кафедрі, що була зорганізована за дозволом І.Мазепи. Ця паперова фабрика виробляла папір «под пресветлым издревле сенаторским родовитым гербом» гетьмана, тому водяні знаки «Зерцала» на деяких аркушах мають форму герба І.Мазепи [9.–С.34].

Історія Києво-Могилянської академії протягом другої половини XVII–початку XVIII ст. тісно стає пов’язана з державно-політичною та культурно-освітньою діяльністю гетьмана І.Мазепи та козацько-старшинського уряду. Київська академія, як вищий навчальний заклад (з 1701 р.), користувалася правом обирати не тільки викладачів, але й ректора. У кінці XVII – на початку XVIII ст. кандидата на ректорську посаду затверджував, крім того, ще й гетьман І.Мазепа. Велику роль гетьман відіграв у справі відродження Академії. Феофан Прокопович називав гетьмана І.Мазепу «ктиром преславної Академії Могило-Мазеповіянської», митрополит Варлаам Ясинський – «промисленником и благодетелем», а єпископ Антоній Стаковський називав Академію «Києво-Могилянськими Афінами», укріпленими Іваном Мазепою [10.– Т.2. – С. 213]. Йому була присвячена історична драма Ф.Прокоповича «Володимир».

Головним джерелом матеріального забезпечення Київської академії були маєтки Києво-Братського училищного монастиря, прибути з яких були не завжди однакові. В архівах зберігаються численні гетьманські універсалі Б.Хмельницького, І.Мазепи, П.Полуботка, Д.Апостола щодо підтвердження цих маєтків, в одному з універсалів зазначено, що академія «всій вітчизні нашій конче потрібна, де сини України наукам визволеним навчаються і звідтіля підпору церкви православній і вітчизні належную чинят» [11. – Т.1.– С. 50]. Державна політика щодо освіти й культури в Україні була закріплена у Коломацьких статтях І.Мазепи (1687 р.), в основі яких були покладені «Глухівські статті» 1669 р. гетьмана Д.Многогрішного. Гетьман Іван Мазепа планував також закласти університет у Батурині і перетворити на університет Київську академію [10.– Т.2. – С.217].

До атрибутів гетьманської влади належали: булава, бунчук, прapor і печатка, а також і музичні інструменти: *литаври* (*летаври*, *котли* або *барабани*) та *труби*. Перелік і порядок зберігання клейнодів регламентовано у «Коломацьких статтях» (Ст 6), укладених на довоїрних умовах між козацькою старшиною і гетьманом І.Мазепою з московським урядом 25.VII.1687 року, в яких оголошено: «старшине и войску Запорожскому обирать Гетмана по их правамъ», а також, щоб «даны были Гетману и войсковые клейноты: знамя, булава, печать и литавры» [12.– Т.3.– С. 302]. В історичних та архівних документах XVII–XVIII ст. згадується урочистий ритуал обрання гетьмана («публикации на чин гетманства») та вручення йому клейнодів, серед яких були музичні інструменти: *литаври* та *барабани*. Так, 25 липня 1687 року відбулася козацька рада на р.Коломак, де обурена невдалим походом на Переяслав козацька старшина позбавила І.Самойловича гетьманства й обрала гетьманом Івана Мазепу. Було укладено договірні умо-

ви з московським урядом – Коломацькі статті. Як опи- сують свідки подій, після обрання відбулася «литургия», а також повідомлено, що «клейноды пришлиют Государи гетману новому» [12.– Т.2. – С.311, 313]. А вже 6.XI.1708 року в Глухові, перед обранням нового гетьмана Івана Скоропадського, було проведено анатему І.Мазепі. Того ж дня у присутності російського царя Петра I та членів московського уряду гетьмана І.Ско- ропадського та козацької старшини українське духо- венство на чолі з митрополитом Йоасафом Кроковським оголосили прокляття Мазепи. У Москві такий обряд церковної клятви – анатеми (12 листопада 1708 року) виконував товариш Мазепи – Стефан Яворський [10. – Т.2. – С. 70, 199].

Гетьман Іван Мазепа продовжив національні тра- диції у розвитку військової музичної культури в Україні, започатковані Б.Хмельницьким, Ю.Хмельницьким, Д.Многогрішним, І.Виговським та І.Самойловичем. Передусім українські музичні колективи та окремі вико- навці супроводжували гетьманів та представників ген- еральної старшини під час іх службових поїздок до російських столиць – до Москви та Петербурга (з 1703 року). В історичних та архівних джерелах згадуються поїздки гетьмана І.Мазепи (1689 та 1705 рр.) до Моск- ви. Під час поїздки тієї гетьмана його супроводжували вісім гетьманських «дворян», а також 70 дворових лю- дей, 50 драгунів та 12 музикантів [за свідченням К.Хар- ламповича: 10 трубачів та 5 музикантів, тобто, скри- пальів]. У 1705 році з гетьманом до Москви їхав числен- ний почет на 200 підводах. Крім генеральної старшини і полковників з їх службами, при І.Мазепі знаходилися канцелярист, конюший, аптекар, лікар, музиканти, дво- ряни, дворецький, покойові слуги, скарбник, челядник і хлопці [13. – Т.1. – С. 324].

За доби правління І.Мазепи особливого значення набував Генеральна військова музика як гвардія геть- манського уряду. До її складу (як і полкових військових музикантів) належали: трубачі («тренбачі», «трембачі»), сурмачі та довбиш («літаврщик»). Утримання Генераль- ної військової музики вимагало значних фінансових витрат і відбувалося за підтримки гетьмана. За часів правління перших гетьманів козацько-гетьманської держави (Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, І.Виговсь- кого) відомості про джерела фінансування генеральної військової музики не виявлено. З початку 80-х років XVII ст. на її утримання, як і генеральної артилерії, були виділені маєтності в Ніжинському полку. Як повідомляє О.Лазаревський, відповідно до гетьманських універсалів Д.Многогрішного (один з яких 1671 року) та І. Само- йловича, генеральна військова музика до 1708–1709 рр. утримувалася на грошові збори з с.Нових Млинів та його присілків (Пекарська, Кнутівська, Костицька, Рижків) [3. – Т.2. – С.292–293]. За часів гетьмана І.Мазепи з розгалуженням державно-адміністративного апарату, заведенням старшиною, магістратами і ратушами своїх господарств, а також на утримання генеральної музи- ки на жителів «вільних» військових сіл накладалися до- даткові податки, були введені нові повинності (т. зв. «стациї»)³. Так, жителі м.Варви Прилуцького полку в 1744 році згадували, що «На ратушу никаких денежныхъ и хлебныхъ поборовъ не собиралось, только за гетмановъ бывшихъ Мазепи и Скоропадского поборъ былъ (кой назывался стацио) на гетманскую музыку» [14. – С.173].

³. **Стациї** – натулярні побори (борошном, продуктами) та грішми, які стягувалися з податного сільського населення та міщан на утримання урядовців, війська. **В добу гетьман- щини «стациї» ввів І.Мазепа**, які збиралися на утримання найменого війська (сердюків, компанійців) та військової му- зики. Їх розмір залежав від місцевих умов. Певної одиниці оподаткування не було: в одних місцевостях брали податки від землі, в інших – від кількості худоби. Незважаючи на царський указ 1723 р. та універсал гетьмана Д.Апостола про за- обору «стаций», вона продовжувала збиратися на місцях до кінця 20-х років XVIII ст. [337.– Т.2.– С.190].

Генеральна військова музика, щонайперше, супроводжувала гетьмана під час дипломатичних зустрічей. Як відомо, у 1707 році відбувалися таємні зноси гетьмана І.Мазепи з шведським королем Карлом XII, внаслідок яких було укладено українсько-шведський союз з метою перейти під протекторат Швеції. Одну з таких зустрічей І.Мазепи та Карла XII описує свідок подій Адерферльд: «29 жовтня Мазепа явился к Королю с Генеральными: обозным, судьёй, писарем, асаулами и несколькими полковниками. Перед ним несли бунчук и булаву. Он произнёс речь на латинском языке» [12.-T.2.-C.470-471]. Далі продовжує свідок, що після завершення переговорів «гетьман уехал на свою квартиру; когда он сел на коня, заиграли на трубах и его свита проводила его до места» [12.-T.2.-C.470-471].

Військова музика супроводжувала й обряд поховання українського гетьмана І.Мазепи, яке відбулося 24.IX.1709 року у Варниці, поблизу Бендер (тепер Молдова): «впереди музыканты играли марш погребальный; за ними штаб-офицер нес Гетманскую булаву; шесть белых коней везли на древнях гроб, окружённый козаками, с обнажёнными саблями; за гробомшли козаки, заглушая музыку рыданиями; рядовые, с опущенными знамёнаами, с опрокинутыми ружьями,шли позади» [12.-T.2.-C.505].

У кінці XVII—на початку XVIII ст. на Лівобережжі активізується цивільне будівництво, яке характеризується бароковими рисами (гетьманські палаці у Батурині, Глухові, будинки генеральної та козацької старшини та ін.). Серед пам'яток світського будівництва доби бароко найвидомішим є палац гетьмана І.Мазепи у Батурині (на думку В.Січинського, архітектор палацу А.Зерников), який загинув під час руйнування міста у 1708 році. В цьому палаці, розташованому на Гончарівці (передмісті Батурина), була «велика зала, прикрашена портретами видатних монархів Європи (був портрет «короля сонця» – Людовіка XIV). У палаці гетьмана І.Мазепи в Батурині була велика бібліотека з цінними книжками на різних мовах, а також колекція зброй. На думку М.Андрусяка, у зібранні Мазепи були і старовинні українські рукописи, зокрема – славетна Пересопницька Євангелія [10.-T.2.-C.228].

Є підстави вважати, що у власних маєтках гетьманів та генеральної старшини були різні форми домашнього музикування. Як відомо, гетьман І.Мазепа добре грав на торбані (струнно-щипковий інструмент торбан як різновид бандури був здебільшого розповсюджений серед козацької старшини, панства, духовенства, тому часто здавався «панською бандурою»). Цей інструмент тривалий час зберігався у колекції Василя Тарновського у Чернігова. Як відомо, І.Мазепі приписують авторство пісень: «Дума» («Всі покою щире прагнуть»), «Не маш любви, не маш згоди» та «Ой біда, біда чаєчні-небозі...», що стала народною піснею.

У музичному побуті гетьмана І.Мазепа були й традиційні для України народні інструменти (насамперед – бандура). Плюбляв слухати гетьман гру на бандурі, як наприклад, у виконанні Галошкевича. Нащадки старовинного шляхетського роду в пам'ять про Мазепу називалися Бандура-Галошкевичі, а сам музичний інструмент, на якому грав їх предок зберігали аж до кінця XVIII ст. [15.-C.13-14, 20].

Існує декілька відомостей про існування інструментальної капели гетьмана І.Мазепи (під час перебування гетьмана І.Мазепи у Москві 1689 та 1705 рр.) та про його оркестр, що складався з десяти трубачів та п'яти музикантів. Крім того, із матеріалів «Допиту» (27 статей) Василя Кочубея щодо гетьмана І.Мазепи, який було здійснено навесні 1708 р. в резиденції російського царя у Вітебську, дізнаємося про гетьманських придворних музикантів. У Ст 1 повідомлено, що перебуваючи «в доме княгини Дульской в селе Бело-Кринице» (1706 р.), «когда она съ нею крестил сына князя Януша Вишневецкого, между многими подарками она прислала Ему кровать и музыкантовъ, которые и теперь

при при нём находятся» [12.-T.2.-C.421]. В Ст 11 записано, що 8 жовтня 1707 року «Получив какие-то письма из Минска, Мазепа до позднего вечера при музыке веселился с полковником прилуцким и миргородским» [12.-T.2.-C.423].

Необхідно відзначити, що резиденції гетьманів становили водночас столицями Лівобережної України і були центрами політичного, культурно-освітнього й музичного життя доби Гетьманщини. Тут розроблялися і впроваджувалися в життя універсали, пов'язані із становленням української державності. Тут відбувалися старшинські ради та з'їзди старшини, які проходили у палаці гетьмана під його головуванням. За часів гетьмана І.Мазепи відомим культурним Центром став Батурин, розбудований за зразками західно-європейських столиць. На зразок Версаля, резиденція Мазепи була за містом, на Гончарівці, де стояв пишний гетьманський палац, оточений парком. Вищезгадані факти свідчать про існування музичних цехів у Батурині за часів правління І.Мазепи, а також про гетьманських військових та придворних музикантів [12.-T.2.-C.421-423].

Характерною ознакою українсько-російських культурно-мистецьких зв'язків другої половини XVII–XVIII ст. став процес залучення діячів української музичної культури (музикантів, співаків, диригентів, композиторів та педагогів) до Росії, зокрема – до Москви та Петербурга. Факти міграції українських співаків та музикантів існують від середини XVI ст. Оскільки після 1654 року помітно збільшується мода на українські пісні та виконавців при царському дворі, то це прискорює міграцію з України навіть цілих музичних колективів з диригентами та композиторами, які протягом XVII–XVIII ст. повновнюючи два державні хори в Росії: Синодальний хор у Москві (з 1701 р.) та Придворну капелу в Петербурзі (з 1703 р.). Перш за все, необхідно підкреслити, що юридичного закону про вербування співаків з України ніколи не існувало. Але як факт існували систематичні набори протягом двох століть, які набували статусу культурно-політичних акцій. «Высочайшие Императорского величества указы» про набір співаків з України надсилалися і до гетьмана І.Мазепи і надавалися у директивній формі («надлежить послать», «повелеваемъ Вамъ выбрать» і «отправить къ Намъ какъ найскорее»), тому обов'язково передбачали незаперечне й термінове їх виконання. Відбір таких виконавців на території України проводили військові канцеляристи, які були музично освіченими, а також придворні співаки, регенти й уставщики українського походження. Як свідчать історичні документи, гетьман І.Мазепа всіляко перешкоджав вербуванню українських співаків до Московії (перевозив їх у монастирях, переводив в інші небезпечні місця, змінював прізвища тощо). Але під натиском російського уряду у 1688 році гетьман І.Мазепа прислав до царського двору в Москву півчих – одного з Києво-Печерської лаври, а трьох – із Київського братського монастиря [13.-C.318].

Отже, державотворча та культуротворча діяльність гетьмана І.Мазепи була спрямована на розвиток національної культури й освіти. Йому належить одна з провідних функцій провідника і охоронця питомих традицій українського народу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська; Вст. ст. І.М.Дзюби; Перед слово М.Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
2. Альбом Ставропігійського братства //Львівський Державний історичний музей. –Львів, 1983.
3. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. В 3-х томах. – Киев, 1888. – Т.1.– 470 с.; Т.2. – 1893. – 521 с.
4. ЦДІАК України, ф.220, оп.1, спр. 237, арк.1-1 зв.
5. Каталог колекції документів Київської археографії

фічної комісії 1369–1899. – К.: Наук. думка, 1971. – 220 с.

6. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. – К., 1890.– 223 с.

7. Андрusяк М. Гетьман Іван Мазепа, як культурний діяч. – К.: АТ «Обереги», 1991. – 49 с.

8. Лазаревский А.М. Два документа к истории Черниговской типографии // Киев. старина. – 1886. – Т.16.– № 11. – С.571–579.

9. Маслов С.І. Українська друкована книга XVI–XVII вв. – К., 1925. – 80 с.

10. Половська-Василенко Н. Історія України: У 2-х томах. – 3-тє вид.–К.: Либідь, 1993. – Т.1. – 672 с.; Т.2.– 608 с.

11. Судієнко М. Материалы для отечественной ис-

тории. В 2-х томах. – К., 1855. – Т.1. – 403 с.; Т.2. – 511 с.

12. Маркевич Н. История Малороссии. В 5-ти томах.– М., 1842–1843.– Т.1, 1842. – 387 с.; Т.2. – 1842.– 673 с.; Т.3, 1842. – 598 с.; Т.4, 1842. – 499 с.; Т.5, 1843.– 345 с.

13. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914, Т.1. – 878 с.

14. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.–К.: Наук. думка, 1986. – 263 с.

15. Маркович А.М. Малороссийская свадьба: неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века // Киев. старина. – 1897. – Т. 56. – № 3. – С.1–16 (Прил).